

תופעת ההביטוס המפוצל של
מורות מוסלמיות בישראל
כפי שהיא באה לידי ביטוי דרך
הצגת העצמי שלהן בחיי היומיום

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

אירית ניימן

בית הספר לחינוך

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

מטרת המחקר היא לבחון את תופעת "ההביטוס המפוצל" (בורדייה, 2007א) של נשים ערביות מוסלמיות בישראל דרך מודל הצגת העצמי שלהן בחיי היומיום (גופמן, 2003 [1959]), ובהתבסס על תיאוריית ריבוי המודרניות (איזנשטדט, 2010). תיאוריה זו מצביעה על פיתוח צורות שונות של מודרניות להסבר תופעת ההביטוס המפוצל של הנשים. היא באה לידי ביטוי באופן התמודדותן של נשים מוסלמיות בישראל בו זמנית עם שדות חברתיים מרובים ומורכבים בחייהן הכוללים בין היתר את המסגרת הפטריארכלית בה הן חיות (השדה הפטריארכלי), את שייכותן לקבוצת מיעוט לאומי ואת חשיפתן למרחבים תרבותיים ישראלים מערביים (השדה הציבורי). מורכבות זו בחייהן מביאה את הנשים המוסלמיות לשאת ולתת עם שדות אלו, להגמיש ולעצב מחדש את גבולות החופש התרבותי שלהן. מתוך מורכבות זאת הן חוות גם התמודדות פנימית ועצמית (השדה העצמי).

קבוצת הנשים שנבחרה למחקר היא קבוצה של נשים משכילות ($n=25$) ובעלות מקצוע: מורות מוסלמיות, המתגוררות ביישובים באזור המשולש, שבו מרוכזים יישובים ערביים-ישראליים, והמהווה צומת תרבותי של ריבוי מודרניות.

המחקר עוסק גם בתפיסת הגוף ובמקומו בחברה הערבית בהקשר של עטיית הרעלה (כיסוי ראש). המחקר בדק מה מלמדת הבחירה של חלקן לעטות רעלה לעומת בחירתן של נשים אחרות שלא לעשות זאת.

סקירה של הספרות התיאורטית בנושא ההביטוס המפוצל של נשים ערביות בישראל עד היום מעלה בעיקר את הדיכוטומיה של הנשים המוסלמיות בישראל הנמצאות בין מודרנה לבין מסורת. ממצאי מחקר זה, על כל היבטיו, בשדות החברתיים של הנשים המוסלמיות וכן התיאוריה בתחום, מצביעים על כך שהאישה הערבייה המוסלמית בישראל נמצאת בו זמנית בדפוסי מודרניות חדשים המשולבים בדפוסים מסורתיים, כלומר ב'ריבוי המודרניות' (multiple modernities) (איזנשטדט, 2010). למעשה, ההביטוס המפוצל הוא הביטוס של פיצול וניגודיות, הביטוס המתאפיין בדינמיקה ובאינטראקציה בין המסורת המוסלמית לבין המודרניות, ובהבנה כי אין יחסים דיכוטומיים בין המסורתי לבין המודרני, האסלאמי והחילוני או המערבי (Dildorbekova, 2014).

בחינת התופעה הנחקרת נערכה בגישת המחקר האיכותני ובאמצעות התיאוריה המעוגנת בשדה. שיטה זו אומצה מכיוון שהיא מאפשרת להבנות את המחקר בתהליך המבוסס על חומרים הלקוחים מתוך השדה של התופעה הנחקרת. גישה זו מזמנת את האפשרות ללמוד בדרך בלתי אמצעית על דפוסי החיים של נשים מוסלמיות באזור המשולש, ולבחון באופן בלתי מתווך את אופי ההתמודדות שלהן בשדות החברתיים של חייהן: השדה המסורתי פטריארכלי, השדה הציבורי הישראלי המערבי והשדה העצמי.

המחקר הנוכחי בחן כמכלול את תופעת ההביטוס המפוצל של נשים משכילות מוסלמיות באזור המשולש בארץ, ותוצאות המחקר מציגות מיפוי תיאורטי חדש, מיפוי של דפוסי ריבוי המודרניות של האישה הערבייה המוסלמית בישראל. המיפוי מציג את דפוסי המודרניות המרובים המסמלים את הכוחות המנוגדים הפועלים בחיי הנשים, כוחות המשלבים מסורת ומשפחה פטריארכלית, מודעות אישית, חברתית ולאומית, השכלה גבוהה ונראות אסלאמית.

החידוש במחקר הוא שההביטוס המפוצל של הנשים המוסלמיות מתאפיין בדפוסי מודרניות מרובים שבהם משתזרים לצד דפוסי מודרניות חדשים גם המרכיבים המסורתיים של חברתן. יש

שילוב של דפוסי מודרניות בחיי האישה המוסלמית בישראל עם מרכיבים מסורתיים ותרבותיים האופייניים לחברתן. התיאוריה של ריבוי המודרניות (איזנשטדט, 2010) מתאימה לחיי האישה המוסלמית, ומסבירה את תופעת ההביטוס המפוצל שלה, המתארת מצב של ניגודיות, לכאורה, ושל יחסים מורכבים בשדות החברתיים שלהן. היחסים מורכבים בשדות החברתיים שלהן, כי הן משלבות דפוסי מודרניות חדשים ובה בעת שומרות על מרכיבים מסורתיים בחייהן. הגבולות משתנים כל הזמן, והנשים מנהלות משא ומתן תמידי וסולידרי, על מנת להוביל שינויים חברתיים המתקדמים בקצב איטי, ולעיתים סמויים מן העין.

המחקר מאיר גם את המשמעויות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות של הסוגיה דרך המבט של נשים מוסלמיות ערביות בארץ שבחרו בעטיית רעלה ושל נשים שבחרו לא לעטות אותה. מן הממצאים נמצאו הבחנות בין הנשים העוטות רעלה לבין הנשים שאינן עוטות רעלה. ההבחנות הבולטות ביותר בדפוסי המודרניות בין הנשים העוטות רעלה לבין הנשים שאינן עוטות רעלה הן ההבחנות בנראות הציבורית, באופי המשא ומתן שהן מנהלות (או לא) עם המבנים הפטריארכליים שבהן הן חיות ובהצגת העצמי שלהן.

הנשים העוטות רעלה מנכסות לעצמן זהות ציבורית עם נראות אסלאמית, ואילו הנשים שאינן עוטות רעלה מנכסות לשמור על מודרניות מערבית בנראות שלהן. כלל הנשים מנהלות את המשא ומתן בדרכים שונות, כאשר ההבחנה הבולטת היא כי הנשים העוטות רעלה מנהלות את המשא ומתן בחברתן הפטריארכלית במסגרת המקובלת במודעות למגבלות ובשמירה על איזון והתאמה למבנים הפטריארכליים שבהם הן חיות. לעומת זאת חלק מהנשים שאינן עוטות רעלה בודקות את הגבולות, לעיתים עוברות אותם, קוראות תיגר על הסדר המגדרי הקיים, ולעיתים משלמות מחיר בחייהן האישיים או המקצועיים.

נוסף לכך, נמצאו הבחנות בין הנשים העוטות רעלה לבין הנשים שאינן עוטות רעלה בהצגת העצמי שלהן: הנשים העוטות רעלה מציגות עצמן לפני הכול בממד הביתי המשפחתי "כאימהות", ואילו הנשים שאינן עוטות רעלה מציגות את עצמן קודם בממד הלאומי כפלסטיניות.

במחקר זה נמצא כי הנשים המוסלמיות בישראל משלבות דפוסי מודרניות מרובים ונמצאות בו זמנית גם במודרנה וגם במסורת ואין דיכטומיה בין מודרנה לבין מסורת. לכן ההביטוס המפוצל הוא הביטוס של פיצול וניגודיות ועל ידי הבנה כי קיימת דינמיקה ואינטראקציה בין האסלאם לבין המודרניות, ניתן להבין את דפוסי המודרניות המרובות של הנשים המוסלמיות.

התרומה לידע העיוני במחקר זה הוא נקודת מבט חדשה של הסבר תופעת ההביטוס המפוצל של נשים מוסלמיות בישראל דרך תיאוריית ריבוי המודרניות, תיאוריה המאפשרת עיצוב מחדש של זהות נשית מוסלמית בשילוב מסורת, אסלאם ודפוסי מודרניים. הנשים המוסלמיות מפרשות ומעצבות מחדש הביטוס מפוצל בעל צביון מסורתי-מודרני, ומגדירות מחדש את שיח המודרניות במונחים שלהן. שיח המאפשר מרחב בחירה של אורח חיים, נישואים ואימהות, אפיקי השכלה מגוונים, במקביל לנקיטת אסטרטגיות משא ומתן בשביל להתקדם ולשנות את יחסי הכוחות הפטריארכליים בחברתן כדי להטמיע חלופות ושינוי מגדרי תוך הגמשת הגבולות.

ההבחנה בין דפוסי המודרניות של הנשים העוטות רעלה ושל הנשים שאינן עוטות רעלה מציגה את הנשים העוטות רעלה בעלות הנראות האסלאמית כנשים המנהלות משא ומתן על פי הנורמות המקובלות בחברתן, והן אלו הזוכות בתמיכת קהילתן, הן בעלות הכוח והלגיטימציה והמקובלות החברתית, המצליחות להתקדם בחברתן והמסוגלות להכניס שינויים בחברתן.

מבחינה מתודולוגית בחינת הכלים המתודולוגיים והתאמתם לאוכלוסייה הנחקרת עשויים להוות אמצעי להבנת השיח של אוכלוסיות ייחודיות מסורתיות וסגורות, כמו אוכלוסיות של מיעוט לאומי נשי.